Štyri ekonomicko-filozofické analýzy dôvodov krízy

Andrej Démuth

Naše vnímanie pojmu „kríza“ je natoľko pozoruhodné, že by si samo vyžadovalo hlbšiu analýzu vnímania samotnej krízy. Kríza nás ohrozuje, mobilizuje, upriamuje našu pozornosť a v zmysle nietzscheovského hesla o posilnení preživších necháva vidieť skryté potenciály a skutočné hodnoty. Ak však trvá dlho, vie unaviť, zlomiť a nadobro demobilizovať. (A je jedno, či je to kríza osobnosti, vzťahov, spoločnosti alebo len výkonov nejakého športového tímu.) Ak sa k tomuto znepokojujúcemu pojmu pripojí adjektívum „ekonomická“, vďaka globálnej túžbe po lepšom živote je samozrejmé, že kríza vzbudzuje pozornosť. O to väčší záujem vyvolávajú aj jej analýzy a ponúkané riešenia, obzvlášť, ak ich vyslovujú nádejní ekonómovia, nositelia Nobelových cien či charizmatickí obchodníci a myslitelia. Téma krízy je v kríze jednoducho rastová.

V nasledujúcich úvahách sa zameriam na štyri filozoficko-ekonomické bestsellery, ktoré mapujú dôvody vzniku, priebehu, ale i riešenia krízovosti nášho ekonomického správania. Prvým z nich je kultová *Black Swan* od Nassima Nicholasa Taleba.

Preferovanie máp a modelov pred realitou

Taleb, N. N.: Černá labuť. Následky vysoce nepravděpodobných událostí. Praha: Paseka 2011, 478 s.

Nassim N. Taleb patrí k popredným znalcom mechanizmov tržného kapitalizmu, o čom svedčí fakt, že ako burzový obchodník s rôznymi derivátmi získal finančnú nezávislosť a patril k prvým, ktorí otvorene predvídali nástup finančnej a hospodárskej krízy, na čom patrične zarobil (nielen predajom 1,5 milióna titulov svojej knihy len v USA + preklady do 30 jazykov). Podľa Taleba je jedným z hlavných dôvodov nástupu ekonomických ťažkostí neodôvodnený optimizmus nášho induktívneho a z modelov dedukujúceho poznania. Taleb je zástanca montaigneovského či humovského skepticizmu a upozorňuje na fakt, že všetky ekonomické modely, ktorými sa riadime, sú len mapami, ktoré majú opisovať realitu, nie realitou samotnou. Často nadobúdame akési platónske presvedčenie, že sa orientujeme vo svete, ale svetom myslíme svet ideálnych vzťahov a entít, ktoré si sami vytvárame, aby sme si zjednodušili orientáciu medzi empirickými dátami. Skutočné vzťahy v realite však často vôbec nepostihujeme. Kľúčovým príkladom takéhoto argumentovania je (ne)predvídanie budúcich udalostí.

Taleb upozorňuje na to, že naša skúsenosť je slepá voči mnohým zriedkavým a vysoko nepravdepodobným javom. Odvodzujúc z predchádzajúcej skúsenosti dôvodíme uniformitu

budúcnosti s minulosťou. A tak, v zmysle Russellovho moriaka, najväčšiu istotu o svetlých zajtrajškoch máme v deň našej záhuby (moriak v Deň vďakyvzdania), pretože výskyt niečoho, čo už neprežijeme, zo života neodvodíme. Ak sa takéto anomálne udalosti vyskytnú, ihneď sa ich snažíme spätne racionálne z predchádzajúcej skúsenosti zdôvodniť. Navzdory zaužívanému aforizmu o značnej problematickosti predvídania budúcich javov, najmä pokiaľ sa to týka ich budúcnosti (minulosť sa údajne „predvída“ ľahšie), Taleb poukazuje na principiálnu problematickosť odhaľovania kauzality i z pohľadu minulosti. Ako príklad uvádza relatívne presnú predikciu toho, čo sa stane s kockou ľadu v miske v prostredí s teplotou nad 0° C, ale obtiažnosť spätného zdôvodnenia toho, čo predchádzalo vzniku javu, ak narazíme na mláku vody v miske a nevieme, z čoho vznikla, nevraviac o nemožnosti určiť tvar objektu (vody, pary, ľadu), z ktorého bola sformovaná. V sociálnych a ekonomických vedách predpokladáme správanie a výskyt budúcich javov na základe hypotéz, ktoré formulujeme na objasnenie minulosti. Často však preceňujeme niektoré faktory a odhliadame od iných, hoci menej pravdepodobných.

Taleb poukazuje na principiálnu vedeckú nepredvídateľnosť (nevypočítateľnosť) niektorých javov najmä vzhľadom na ich extrémnu vzácnosť a negaussovské rozloženie ekonomických fenoménov v realite. A práve preceňovanie gaussovského rozloženia javov v nelineárne rastúcich systémoch (Priemerov) je jedným z hlavných Talebových argumentov o nepredvídateľnosti budúceho vývinu v geometricky rastúcich systémoch (Extrémov). A ekonomika, ako to farbisto dokumentuje, je krajinou Extrémov. Ak k tomu pripočítame synergický efekt malých nepredvídateľných anomálií v komplexných situáciách (malé premenné pri početných súčinoch radikálne ovplyvňujú výsledok), výstraha pred nepoužiteľnosťou zvonovej krivky v štvrtom kvadrante (komplexné geometricky rastúce výplaty) je pochopiteľná.

Talebova averzia voči Gaussovi a platónskemu akademizmu je kritikou slepého pocitu porozumenia v rozhodovaní s neúplnou informáciou v nepredvídateľne rozmanitej realite. Napriek tomu, podľa Taleba, existujú pravidlá, ako riadiť autobus aj naslepo. Medzi tie základné patrí princíp redundancie, stávka na dlhodobosť, preferencia jednoduchých ziskov pred komplexne podmienenými ziskami a majorizácia nerizikového správania (princíp činky – radšej časté malé výnosy ako hazard; ak hazard, tak len v minimálnej miere, ale s maximálnym výnosom).

Čierna labuť je tak brilantnou kritikou nekritického poznania – ódou na skepticizmus a empiricizmus a sarkastickou esejou tradera kritizujúceho akademikov a teoretikov prednášajúcich o ekonómii. Paradoxom tejto anomálnosti je, že vďaka svojej odbornosti jej autor dnes sám prednáša v prostredí, ktoré vo svojej knihe kritizuje (SBS Oxford, Polytech N.Y.U.). Druhý paradox: udelenie Nobelovej ceny za ekonómiu, napriek kritike Nobelovho výberu sa (podľa informácií z rozhovoru s jedným z členov Nobel Prize Commitee) – aspoň zatiaľ – nechystá.

Talebovým hlavným argumentom pre vznik krízy je obmedzenosť nášho poznania a slepá dôvera v chybné hypotézy, ktoré si vytvárame a zamieňame za skutočnosť. Iné príčiny identifikuje Tomáš Sedláček.

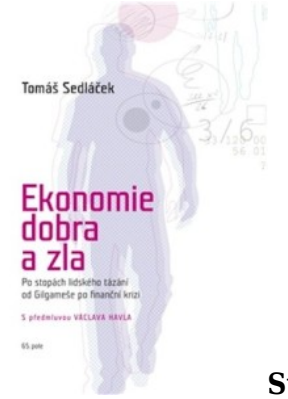

Strata umiernenosti

Sedláček, T.: Ekonomie dobra a zla. Po stopách lidského tázání od Gilgameše po finanční krizi. Praha: 65. pole, 2012, 367 s.

Tomáš Sedláček, jeden z piatich najnádejnejších ekonómov („Young gun" podľa Yale Economic Review 2006) a člen Národní ekonomické rady vlády (NERV) identifikuje hlavný dôvod ekonomickej krízy v oddelení ekonómie od hodnôt dobra a zla. Axiologická neutrálnosť učinila z ekonómie rýdzi nástroj zabezpečovania blahobytu, avšak bez dlhodobej udržateľnosti a spravodlivej distribúcie pôžitkov. Sedláček preto vyzýva k obnoveniu diskusie o dobre a zle a znovuzavedenie týchto pojmov do ekonómie. Tým výrazne sfilozofoval svoje skúmanie. Tento fakt sproblematizoval jeho postavenie v ekonomickej obci (neobhájenie PhD. – „morální filozofii sa na IES nevěnujeme") a navnadil filozoficky zmýšľajúcich čitateľov – ekonomický bestseller v USA a Nemecku.

Napriek ústrednej téme dobra a zla však čitateľ v predkladanej knihe nenájde odpoveď na to, čo tieto kľúčové pojmy znamenajú či – v zodpovednej ekonómii – majú znamenať. Namiesto toho možno cítiť volanie po princípe spravodlivosti formulovanom Aristotelom a Tomášom Akvinským a odpor k nezodpovednému Keynesovmu deficitnému hospodárstvu. Za najvýznamnejšie pozitívum možno vnímať pokus o širšie filozofické pozadie ekonomického správania, ktoré Sedláček prezentuje v historických súvislostiach.

„Český ekonomický zázrak" upozorňuje na rozdielne chápanie prírody a mesta v staroveku Babylonu, Grékov a v chápaní Izraelitov. Vytrhnutie človeka z prírody, jej chápanie ako nepriateľa spôsobilo odcudzenie trvalo udržateľnému súžitiu a rozvoj drancovania a nadspotreby. Na druhej strane, autor si všíma výskyt lásky, priateľstva a nezištnosti ako protihodnoty maximalizácie osobného úžitku. A práve rozdiel medzi racionálnou kultúrnosťou a iracionálnou pudovosťou, medzi spoločenskosťou a egoizmom je kľúčovou líniou Sedláčkovho myslenia. V tomto ohľade možno len oceniť znovuinterpretovanie Smithovho ekonomického liberalizmu v kontexte jeho druhého hlavného diela: *The Theory of Moral Sentiments* a údajnú protirečivosť oboch diel označovanú ako Das Adam Smith Problem. Zjednotenie racionality s emocionalitou, obrúsenie ekonomickej nenásytnosti a nadspotreby sú hlavným posolstvom predkladaného čítania. *„Volám po tom, aby sme si uvědomili vlastní nasycenost; volám po tom, aby sme si uvědomili, že musíme být vděčni za to, co máme. A máme toho opravdu hodně.*" (s. 342) Nanešťastie spôsob, ako rozdeliť dve pivá medzi troch stolujúcich, nenachádza, teda ak opomenieme zázračné riešenie s objavením sa tretieho pohára prostredníctvom hospodárskeho rastu. V časoch recesie si tretie pivo jednoducho nemôžeme dovoliť, iba ak by sme ho chceli platiť z úspor, ktoré si vytvárame v rastovom období. To by sme však museli predvídať už v rastovom období.

Sedláčkova *Ekonomie* je volaním po zodpovednej a šetriacej predvídavosti so sympatiou k starozákonnému morálnemu hospodárskemu cyklu, šábesovej ekonomike a významu zmysluplnej solidarity a dlhovej milosti. Je však aj príbehom zneuznania Jonáša. Prorok, ktorý dobre prorokuje, je totiž v situácii blázna, ktorému sa neverí a jeho pravda sa ukáže až vtedy, keď mu už kto nemá dať za pravdu (katastrofa zničila vystríhaných). Alebo sa mu verí a prijímajú sa opatrenia podľa proroctiev,

aby sa im dalo vyhnúť, potom však katastrofa v takej podobe nenastáva a prorok teda pravdu akoby nemal. Podobne ako to bolo s obhajobou Sedláčkovej doktorskej práce, ktorá v zahraničí zarezonovala viac ako v krajine proroka.

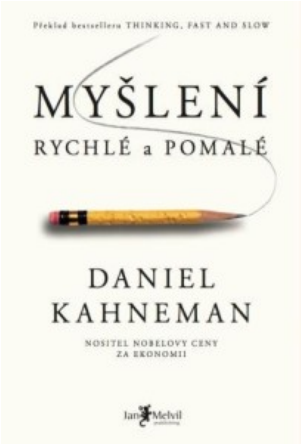

Lenivosť myslieť

Kahneman, D.: Myšlení rychlé a pomalé. Jan Melvil Publishing 2012, 542 s.

Daniel Kahneman, psychológ, nositeľ Nobelovej ceny za ekonómiu (2002, s Amosom Tverskym) a tvorca behaviorálnej ekonómie, identifikuje dôvody chybných ekonomických rozhodnutí v psychologických zákonitostiach a náchylnostiach nášho myslenia a rozhodovania. *Thiking, fast and slow* je brilantnou analýzou sociálneho myslenia a psychologických dôvodov existencie chýb, ktorých sa dopúšťame pri tvorbe úsudkov.

Základom Kahnemanovej práce bola dlhoročná experimentálne-psychologická prax a analýza štatistických intuícií, a to ako u laikov, tak aj u expertov. Kahneman preukázal, že naša myseľ disponuje dvoma základnými usudzovacími systémami (označovanými ako Systém 1 a Systém 2), ktorých princípy a najmä použitie vedie k značne odlišným záverom. Základom mysle je podľa neho intuitívny a ekonomicky nenáročný – evolučne starý – jašteričí mozog – automatický Systém 1, ktorý zodpovedá za posudzovanie bežných a individuálnou či druhovo podmienenou skúsenosťou vyvolaných podnetov. Tento systém je relatívne nenáročný a vzhľadom na početnosť rozhodnutí aj relatívne spoľahlivý. Často však fatálne zlyháva v nových a atypických situáciách, ktorých riešenie si vyžaduje identifikáciu podnetov a zapojenie sofistikovanejšieho analytického Systému 2.

Kahneman presvedčivo dokazuje, že najmä z dôvodu lenivosti a ekonomickej náročnosti používania analytického premýšľavého systému máme tendencie nechať sa po väčšinu času viesť našimi intuíciami, emóciami a pocitmi. Tie sa však často mýlia a privádzajú nás k chybným rozhodnutiam. A to najmä v sociálne komplikovaných situáciách.

Podstatnou črtou Kahnemanovej knihy je analýza systémových chýb, biasov, skresľujúcich heuristík a iných skrytých mechanizmov našej mysle. Problém zákona malých čísiel, ukotvenia, referenčných rámcov či veľkosti vzorky, ale najmä ohraničenosť nášho poznania a ilúzia porozumenia a platnosti – to všetko tvorí faktami nabitú, ale pritom veľmi dobre zrozumiteľnú, pútavú a dobre napísanú odbornú argumentáciu. Ekonóm a znalec teórie hier ocení aplikovanie uvedených poznatkov na naše ekonomické myslenie, reakciu na najznámejšie problémy a paradoxy, ale najmä sprostredkovanie prospektovej teórie (kahnemanovej a Tverskeho teórie, ktorá im vyniesla Nobelovu cenu) a štvorzložkový model preferencií a rozhodovanie s neurčitosťou a obmedzenou informáciou a ako bonus preklad pôvodných článkov Kahnemana a Tverskeho v Dodatkoch.

Spôsob, akým sa autor vyjadruje aj o tých najkomplikovanejších problémoch, neraz necháva v čitateľovi pocit (ilúziu?) porozumenia. A práve iluzórnosť porozumenia svetu a sebe samému, ako aj k dôvodom vlastného konania je možno najzávažnejším posolstvom predkladaného skúmania.

Kahneman si to uvedomuje, a preto upozorňuje aj na slepé miesta svojej vlastnej teórie a možnosť toho, že sa v mnohom mýli. Nenádeja sa, že možno náš intuitívny a automatický systém zmeniť, vylepšiť alebo prevychovať. Jediné, čo v súvislosti s ním možno docieliť, je stať sa citlivejšími na situácie, v ktorých nás „jašteričí mozog“ zavádza. To je napokon aj bonmotom českého vydania tejto knihy – Kniha *Myšlení – rychlé a pomalé* změní způsob, jakým přemýšlíte o přemýšlení. Obávam sa však, že len v tých logicky svetlejších chvíľach nášho následného života. To, čo nás však môže skutočne ochrániť od spomínaných omylov, je len dôslednejšie a častejšie využívanie pomalého logického myslenia. A keďže k tomu ako jednotlivci nie sme celkom dobre stavaní – ľudská myseľ nie je dobrým typom reprezentanta rýdzo a dôsledne racionálneho usudzovania (ekon) – Kahneman si uvedomuje možnosť spoločenskej a inštitucionálnej podpory logického a zodpovedného myslenia.

Myšlení – rychlé a pomalé sa kvôli svojej faktickej nabitosti nedá čítať rýchlo, hoci brilantný štýl rozprávania a náš Systém 1 nás k tomu nabáda. V žiadnom prípade však kniha neslúži len k bohatším a zmysluplnejším rozhovorom v inštitúciách pri kávomatoch a samoobslužných automatoch s vodou, ale skutočne zmení pohľad na to, ako funguje naša myseľ.

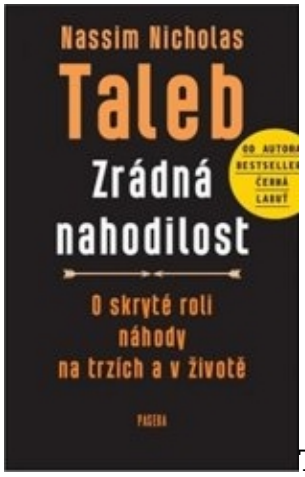

Terapia randomizáciou

Taleb, N. N.: Zrádná nahodilost. O skryté roli náhody na trzích a v životě. Praha: Paseka 2013, 272 s.

„Taleb vás chytne a nepustí“ (Peter L. Bernstein). A skutočne. Po prečítaní *Černé labute* je len ťažké prejsť okolo ďalšej Talebovej knihy bez povšimnutia. A to i napriek tomu, že *Zrádna nahodilost* vznikla skôr ako Talebov najznámejší bestseller a jej obsah sa posolstvom značne ponáša na svoju slávnejšiu nasledovkyňu. V knihe sa to napokon čiernymi labuťami len tak „kŕdli“.

Jedným z neskrývaných dôvodov, prečo opätovne čítať Taleba, je sarkastiscký antiakademizmus profesora Business School. Taleb si to však voči svojim kolegom môže dovoliť, presne v zmysle prekrútenej parafrázy jeho úvodného hesla: „Keď ste tak chytrí, prečo nie ste aj tak bohatí?“ Navyše Taleb tak využíva pozoruhodnú stratégiu. Sarkazmom voči nositeľom titulu MBA získava aj čitateľov s nositeľom tohto titulu, *„a to jen proto, že si myslí, že se mé myšlenky nevztahují na ně osobne, ale pouze na jiné držitele téhož titulu“* (s. 216) To, že týmto boduje aj u neekonomicky vzdelaných čitateľov, je celkom zrejmé.

Podstata onoho „mňa sa netýkajúceho“ javu sa nesie celou knihou. Taleb upozorňuje na bežné i zriedkavejšie psychologické chyby spojené s odhadom pravdepodobnosti budúceho vývoja. Robí tak však takým spôsobom, že čitateľ uvedené chyby nepozoruje u seba, ale najmä na iných osobách. A jednou z nich je aj Taleb sám.

Nie je náhodou, že charakteristickou črtou predkladaného skúmania je odkrývanie úlohy náhody a náhodilostí v obchode a našom živote. Taleb upozorňuje, že veľká časť nášho poznania príčin je naratívneho charakteru a skutočné príčiny javov nepoznáme, ale ich spätne alebo *pro futúro* tvoríme. To spôsobuje, že i celkom náhodne zvolené stratégie manažérov vieme dodatočne racionálne

„zdôvodniť“, alebo aspoň „objasniť“ dôvody ich úspešnosti alebo neúspešnosti. Nelogické však zostáva ich ohodnotenie, nakoľko v prípade neúspešnej stratégie riziko a straty znášajú akcionári (maximálna hrozba pre manažéra je strata postu), kým v prípade úspechu slávu a benefity získava najmä manažér, pretože „vedel“ zvoliť správnu stratégiu. „Dodatočná múdrosť je exaktná veda“ (Peter Gregor). Pri tejto – pravdepodobnosti odhaľujúcej – činnosti však podliehame rôznym štatistickým skresleniam, pretože nezohľadňujeme možnosti, ktoré nenastali, hoci mohli, a preceňujeme tie, ktoré nastali (víťazi berú všetko). Naše vnímanie štatistickej pravdepodobnosti je deformované a takmer vôbec nezohľadňujeme jej longitudinálny priebeh. Epistemologickým dôsledkom spoznania náhodilostí je kritický empiricizmus a z neho vyplývajúci skepticizmus.

Náhoda a istá miera neistoty však nemusia byť vnímané len negatívne. Talebovo posolstvo tak možno nazvať aj terapiou randomizáciou. Ako príklad uvádza rozdiel medzi riadením sa pevným časovým harmonogramom odchodu vlakov a cestovaním metrom (s rovnakými polhodinovými intervalmi odchodov). Ak lipneme na konkrétnom spoji, často tomu prispôsobujeme svoje správanie (nedojedáme v reštaurácii, lebo nestíhame, ukončujeme rozhovory, ponáhľame sa,…) stávame sa otrokmi vlastného času. A napriek tomu vlak nemusí odísť presne (nie našou vinou). Pri neznalosti časov odchodov (časté pre cestujúcich metrom) prichádzame na stanicu vtedy, kedy nám to vyhovuje s priemernou štatistickou chybou 14,5 minút (maximálna je 29). Sme však pánmi svojho života.

Optimalizácia ziskov vedie k otroctvu a neurózam. Randomizácia síce znižuje maximálne výnosy, ale stále ich v dostatočnej miere zabezpečuje. A práve volanie po primeraných a trvalých ziskoch a odpor k optimalizácii je to, čo spája Taleba so Sedláčkom. Alebo inak, ako hovorí v samotnom závere: *„Upřednostňujeme věci viditelné, osobní a hmatatelné, ty, které lze podat narativní formou a zasadit do konkrétního rámce, a naopak, zavrhujeme vše abstraktní.“* (s. 216).

Upozornenie na záver

Prečítaním spomínaných kníh čitateľ nenájde zaručený návod, ako sa vyhnúť ekonomickej kríze alebo ako ju vyriešiť. Ba dokonca, napriek niektorým konkrétnym radám (umiernenosť, redundancia, randomizácia, pravidlo činky,…), texty neponúkajú ani návod, ako sa stať bohatým. Ponúkajú však možnosť pochopiť čo-to o nás samých, o našich tendenciách a vzorcoch myslenia. A práve v príležitosti (pomaly!) popremýšľať o sebe a svojich prioritách sú uvedené knihy výborným spoločníkom myslenia.

doc. Andrej Démuth, PhD.
Katedra filozofie
Filozofická fakulta Trnavskej univerzity
Hornopotočná 23
918 43 Trnava